

DĖL SUTRUMPĖJUSIŲ ŽODŽIŲ KIRČIO IR PRIEGAIDŽIŲ

VLADAS GRINAVECKIS

Žemaičių ir jiems gretimų vakarų aukštaičių tarmėse trumpėja tam tikros galūnės. Vienaskaitos vardininko galūnė -as paprastai čia netenka trumpojo balsio -a. Išimtį sudaro atvejai, kai balsiui išnykus susidarytų sunkiai ištariama priebalsių grupė. Tada galūnės a neišnyksta. Pietų žemaičių ir vakarų aukštaičių minėtuoju atveju galūnė -as išlieka sveika, o šiaurės žemaičių ir pietų žemaičių apie Švėkšną galūnės a pakeičiamas balsiu o¹. Tose pačiose tarmėse nyksta ir veiksmažodžių esamojo laiko trečiojo asmens galūnės -a, -ja, -i balsiai s, i, išskyrus vakarų aukštaičių kauniškių plotą tarp Kriūkų, Griškabūdžio, Šakių ir Gelgaudiškio, kur ta galūnė netrumpinama (nors anksčiau minėtoji galūnė -as čia tam tikrais atvejais trumpėja).

Sutrumpėjus galūnei, susidariusio naujojo galinio skiemens sudaromieji kirčiuoti balsiai a, e žemaičių tarmėse yra trumpi, pvz.: *lāps* ~ *lāpas*, *lēt̃s* ~ *lēdas*, *žād̃* ~ *žāda*, *tēk* ~ *tēka* ir kt. Trumpi šiuo atveju lieka visų žemaičių ir kirčiuoti balsiai e, o, pvz.: *kēt̃s* ~ *kītas*, *bēt̃s* ~ *būtas*, *tēk* ~ *tika* 'tiki', *lōp* ~ *lūpa*, plg. *kēt̃a* ~ *kīto*, *bēt̃a* ~ *būto*, *tēka* ~ *tiko*, *lōpa* ~ *lūpo* ir kt. Išimtis yra kai kurie rytiniai ir pietrytiniai žemaičių paribiai (Papilė, Kiaunoriai, Tytūvėnai, Siėnlaukis, Paupys, Ežvilkas ir kt.), kur kirčiuoti a, e, sudarantys naujus galinius skiemenis, yra ilgi. Tuos pačius atvejus ilgieji a, e tariami ir visų vakarų aukštaičių, turinčių žemaitišką galūnių trumpėjimą.

Dėl galūnės trumpėjimo susidarę antriniai dvigarsiai iš greta buvusių a, e, i, u + l, m, n, r, v, j yra tariami su tvirtaprade priegaida (šiaurės ir vakarų žemaičių bei pietų žemaičių varniškių, išskyrus Kuršėnų apylinkes, ir raseiniškių apie Vainutą su lauštine priegaide), pvz.: *gāls* / *gāls* ~ *gālas*, *gērs* / *gērs* ~ *geras*, *mīls* / *mīls* / *mēls* ~ *milas*, *stūm* / *stūm* / *stōm* ~ *stūma* 'stumia' ir kt.

Vakarų aukštaičių kauniškių minėtame keturkampyje (Kriūkai, Griškabūdis, Šakiai, Gelgaudiškis) antriniai dvigarsiai, kurių pirmieji dėmenys a, e, tariami su tvirtagale priegaide, kuri spūdi koncentruoja ant tų balsių, pvz.: *gāls* ~ *gālas*, *svārs* ~ *svāras*, *gērs* ~ *gēras*, *kērs* ~ *kēras* ir kt.

¹ Apie tai plačiau žr. Grinaveckis, V. Žemaičių tarmių istorija (Fonetika). V., 1973. P. 285-283; Zinkevičius, Z. Lietuvių dialektologija. V., 1986. P. 116-118; Grinaveckienė E., Jonaitytė A., Lipskienė J., Morkūnas K., Vanaitytė B., Vidugiris A. Lietuvių kalbos atlasas. V., 1983. T. 2. P. 22-28, žemėl. 3-7.

Vakarų aukštaičiai kauniškiai tame keturkampyje susidariusių naujų dvigarsių pirmuosius dėmenis *i*, *u* trumpina ir tuos kirčiuotus dvigarsius visais atvejais taria su tvirtaprade priegaide, pavyzdžiui, kai *i*, *u* yra buvę tvirtapradžiai: *avietinė* ~ *avietynas*, *vīrs* ~ *vyras*, *s'ūls* ~ *siūlas*, *krūms* ~ *krūmas* ir kt.; kai *i*, *u* yra buvę tvirtagalai: *vīnc* ~ *vynas*, *garnīrs* ~ *garnyras*, *atėjūnc* ~ *atėjūnas*, *kartūnc* ~ *kartūnas* ir kt.²

Kadangi žemaičiai iš vakarų aukštaičiai, žemaitiškai trumpinantys galūnes, antrinius dvigarsius taria sutvirtaprade arba lauštine priegaide (išskyrus minėtas išimtis), tai ir balsius *a*, *e*, *i*, *u*, *ė*, *o* bei dvibalsius *ie*, *uo*, dėl galūnės trumpėjimo atsidūrusius galiniame skiemenyje, žemaičiai apie Kiaunorius, Tytūvenus, vakarų aukštaičiai apie Šakyną³, Gruzdžiū, Žagarę, Jėniškį, Šiaulius taria su tvirtaprade priegaide, pvs.: *krāps* ~ *krāpas*, *rāts* ~ *rātas*, *snāps* ~ *snāpas*, *tāks* ~ *tākas*, *lēts* ~ *lēdas*, *mēts* ~ *mētas*, *kās* ~ *kāsa*, *drēb* ~ *drēba*, *lēš* ~ *lēsa*, *nēs* ~ *nēsa*, *grīps* ~ *grības*, *tīl'* ~ *tīli*, *ūš'* ~ *ūšia*, *ī'ūr'* ~ *īūri*, *jūks* ~ *juōkas*, *lētš* ~ *lētas*, *mīeks* ~ *niēkas*, *lūops* ~ *lōpas*, ir kt. (Tytūvenai), *lēts* ~ *lētas*, *lōps* ~ *lōpas* ir kt. (Joniskis). Šiaurės žemaičiai apie Papilę tuos pačius pavyzdžius (išskyrus *jūks* ~ *juōkas*) taria su lauštine priegaide.

Vakarų aukštaičių šiauliškių šiaurės vakarų pakraščio ir prie jo prigludusio žemaičių paribio galinio skiemes, susidariusio dėl galūnės trumpėjimo, tvirtapradė arba lauštinė priegaidė, kaip jau minėta, yra atsiradusi tik dėl analogijos tokių galinių skiemenų, kuriuose susidarę antriniai dvigarsiai turi tvirtapradę arba lauštinę priegaidę: Kad čia iš tikrųjų veikia analogija, gerai rodo tas faktas, kad tvirtapradė arba lauštinė priegaidė tariama tik naujame galiniame skiemenyje, susidariusiam vienaskaitos vardininko ir veiksmožodžių esamojo laiko trečiojo asmens formose, o kitų linksnių bei asmenų formose tie patys balsiai ir dvibalsiai *ie*, *uo* tariami su tvirtagale priegaide, pvs.: *krāpa* ~ *krāpo*, *lāpa* ~ *lāpo*, *lēda* ~ *lēdo*, *mēta* ~ *mēto*, *kāsam* ~ *kāsam*, *drēbam* ~ *drēbam*, *grība* ~ *grībo*, *tīlem* ~ *tīliam* 'tylime', *ī'ūrem* ~ *īūriam*, 'īuriime', *jūka* ~ *juōko*, *niēka* ~ *niēko*, *lūopa* ~ *lōpo* ir kt. (Tytūvenai), *lēta* ~ *lēto*, *lōpa* ~ *lōpo* ir kt. (Joniskis), plg. *gāls* / *gāls* ~ *gālas*, *gērs* / *gērs* ~ *gēras* ir *gāla* ~ *gālo*, *gēra* ~ *gēro* ir kt.

Dvibalsių (išskyrus *ie*, *uo*) ir mišriųjų dvigarsių sudaromųjų galinių skiemenų tvirtagalė priegaidė išlieka nepakitusi, pvs.: *laūks* ~ *laūkas*, *vaīks* ~ *vaikas*, *sveīks* ~ *sveikas*, *kaīps* ~ *kaīpas*, *laūks* ~ *laūkas*; *keīp* ~ *keīpa*, *deīng* ~ *deīnga* 'dengia', *reīk* ~ *reīka* ir kt. (Tytūvenai).

² G r i n a v e c k i a s V. Dėl vakarų aukštaičių kauniškių antrinių dvigarsių // Baltistica. 1986. T. 22(2).

³ J o n a i t y t ė A. Šakynos tarnės kirtis ir jo priegaidė // Lietuvių kalbotyros klausimai. 1959. T. 2. P. 122.

Kai kuriose vietose naujų galinių ilgųjų balsių sudaromųjų skiemenų tvirtapradė priegaidė nėra reguliari⁴. Iš susidariusių naujų galinių skiemenų, turinčių laužtinę arba tvirtapradę priegaidę, kirtis neatitraukiamas, pvz.: *endrejâus* ~ *Endrijavas* 'Endrijavas', *ri-tâus* ~ *Rietâvas*, *tarakânc* ~ *tarakanas* 'tarakonas' ir kt. (Laukuva), *botâks* ~ *botâgas*, *česnâks* ~ *česnâkas*, *piraks* ~ *pyragas* (Šiauliai).

Čia pateiktas tvirtapradės arba laužtinės priegaidės apibendrinimas dėl galūnės trumpėjimo susidariusiuose naujose galiniuose skiemenyse, paremia mano išvadą, kad žemaičių pokirtinių galinių skiemenų nukeltinio kirčio laužtinė priegaidė yra tokio paties apibendrinimo rezultatas. Tam apibendrinimui pradžių davė sutrumpėjusių žodžių ir formų antrinių dvigarsių laužtinė priegaidė.

Taip pat ir nukeltinis kirtis yra atsiradęs dėl kirčiuotųjų skiemenų analogijos. Pagal *gâls* ~ *gâlas* tariama ir *kêpâls* / *kêpâls* ~ *kêpalas*, pagal *kêl* ~ *kêla* 'kelia' – *pâkêl* / *pâkêl* ~ *pâkela* 'pakelia' ir kt.⁵ Tačiau toji analogija veikė tik tose tarmėse, kurios buvo ir yra išlaiskiosios laužtinę priegaidę⁶, nes garsai su laužtine priegaide yra tariami su didesne energija⁷, todėl tokie skiemenys gali tapti kirčiuoti.

⁴ J o n a i t y t ė A. Min. veik. P. 114, 122.

⁵ Plačiau apie nukeltinio kirčio kilmę ir raidą žr. Г р и н а в е ц к и с В. К в о п р о с у о п р о и с х о ж д е н и и р а з в и т и и п е р е н е с е н н о г о у д а р е н и я в г о в о р а х л и т о в с к о г о я з ы к а // *Lingua Posnaniensis*. Poznan, 1985. T. 27. P. 23-30.

⁶ Ten pat.

⁷ P a k e r y s A. Lietuvių bendrinės kalbos prosodija. V., 1983. P. 175.